

NENAD CAMBI

SVETOPIŠAMSKE ALUZIJE U FOLKLORNOJ UMJETNOSTI RANOKRŠĆANSKOG RAZDOBLJA U ZALEĐU RIMSKE DALMACIJE

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.2>

U kasnoj antici, naročito od kraja 4. st. do prve polovice 7. st., javljaju se na području rimske Dalmacije zanimljivi i veoma specifični reljefi u službi dekoracije ranokršćanskih crkava. Iako su nam sačuvani brojni fragmenti, oni su u lošem stanju koje pripisujemo nebrizi i vandalskoj destrukciji spomenika. Spomenuti dekorativni reljefi, od kojih tek nekolicina ima figuralne prikaze, ukrašavali su veći broj sakralnih objekata u ruralnom zaleđu provincije. Kako reljefi pokazuju neškolorani i naivni, premda autentični izraz, naveli su neke srpske znanstvenike na, po nama neopravdano, smještanje reljefa u kasnosrednjovjekovnu, stećcima blisku umjetnost, pa čak i u srpsku kulturnu baštinu. Cilj ovog istraživanja je argumentirati kasnoantičku kronologiju reljefa uz pomoć analize sačuvanih figuralnih i dekorativnih prikaza.

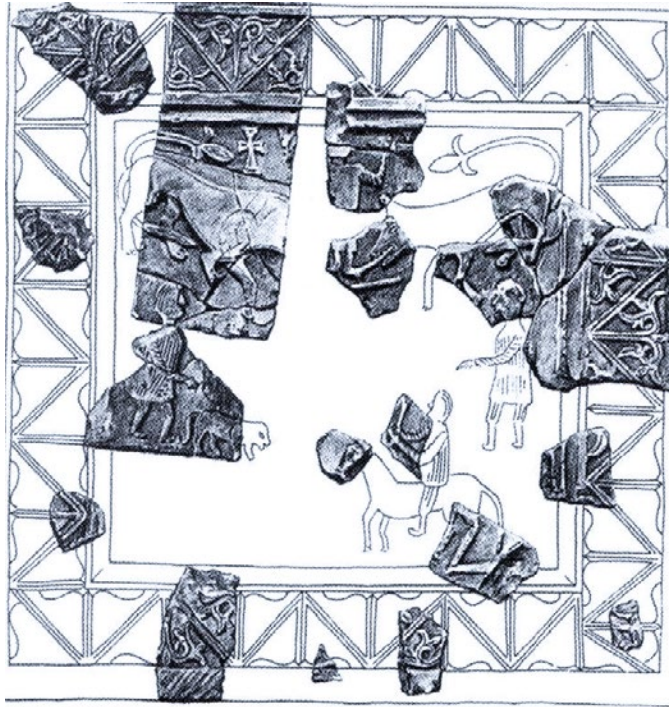
Ključne riječi: *kasna antika, rano kršćanstvo, zaleđe rimske Dalmacije, dekorativni i figuralni motivi, folklorna umjetnost*

U kasnoj antici javljaju se na području rimske Dalmacije zanimljivi i veoma specifični reljefi. Riječ je o dosta brojnim, ali jako oštećenim fragmenatima dekoracije crkava. Očito je da su te crkve i njihova dekoracija doživljavale vandalsku destrukciju. Valja naglasiti da je arhitektura morfološki i tipološki ranokršćanska. Donja granica je početak intenzivne gradnje većih zasebnih crkava od kraja 4. st. pa nadalje. Gornju granicu određuju povijesni događaji u prvoj polovici 7. st. Teško je i zamisliti, a nekmoli obrazložiti toliku graditeljsku i skulpturalnu djelatnost u razdoblju ratova i općih nesigurnosti iz kasnijeg doba.¹

Karta rasprostranjenosti te plastike obuhvaća razmjerno veliki prostor ruralnih područja u zaleđu rimske Dalmacije. Većinom su motivi dekorativni, ali u nekim se crkvama katkada pojavljuju prizori s figuralnim motivima. Skulpture, bilo dekorativne bilo figuralne, pokazuju stanovit neškolorani i naivni, ali autentični izraz. U srpskim znanstvenim krugovima neopravdano se ukazivalo na to da se radi o kasnosrednjovjekovnoj umjetnosti bliskoj stećcima pa čak i da je riječ o srpskoj kulturnoj baštini.² Najveći broj nalaza potječe iz Bosne i Hercegovine, ali ima ih mnogo i u zaleđu Dalmacije. Valja imati na umu da su obje te regije zapravo dio nekadašnje provincije koja je, unatoč brdovitog pejzaža, bila dobro povezana cestama koje su se probijale kroz gudure i klance od jednog do drugog kraškog polja i konačno stizale do desne obale Save.

¹ Nevolje na području unutrašnjosti Dalmacije osobito su se intenzivirale nakon pada Sirmija 582. godine (usp. Budak 2018, 60–76).

² Nikolajević 1962; Nikolajević 1969; Maksimović 1971, 41 i d. Prvi naslov je ispravan, bez obzira na pogrešnu kronologiju, dok se u drugom jasno iskazuje kojoj se etničkoj skupini pripisuje kulturni fenomen, što nema nikakve veze s realnošću jer se taj etnicitet još nije ni bio formirao.

Sl. 1 Plutej iz Crkvine u Zmijavcima s prikazom Danijela u lavljjoj jami

Takvi kršćanski ostaci otkriveni su u Dalmaciji na Crkvi u selu Zmijavcima kod Imotskoga,³ zatim u Grabovcu u zaleđu Omiša,⁴ u Otoku kod Sinja,⁵ u Brnazama kod Sinja,⁶ u Cisti Velikoj kod Imotskoga,⁷ a fragmentarno na mnogim drugim lokacijama u Dalmaciji.⁸ Nedvojbena je sličnost te plastike s onom otkrivenom na lokalitetima u Bosni i Hercegovini, kao što su Zenica,⁹ Breza,¹⁰ Dabravina,¹¹ Mali Mošunj,¹² Cim, Klobuk, Potoci, Prijedel i mnogi drugi. Valja posebno upozoriti na dva pluteja iz Crkvine u Zmijavcima koji su pouzdano oslonjeni na Stari zavjet. Jedan donosi prizor Danijela u lavljjoj jami (sl. 1), a drugi fantastične zvijeri (Danijelov sanč).¹³ Drugi primjer je stupić iz Grabovca koji nosi reljefe Adama u Raju i iz Raja izbačenog Adama. Reljef opisuje poluuncijalni natpis: *Addam nudus Paradiso/Addam paradiso ejectus* (sl. 2).¹⁴

³ Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 95–97, sl. na str. 97. Cjelinu pluteja je kongenijalno rekonstruirao E. Dyggve.

⁴ Cambi 1989, 2427, sl. 29–31.

⁵ Ožanić Roguljić 2011, 267–275. Također Milošević 2017, 119–125. Ova potonja publikacija pokazuje sličnosti s plastikom iz Brnaza, Čipuljića (kod Bugojna) i drugih važnih lokaliteta.

⁶ Milošević 2017, 129–135, sl. 169.

⁷ Maršić – Gudelj – Lozo 2000, 115–128; Gudelj 2011, 19–28 i sl.

⁸ Posebno gusta koncentracija je oko Imotskog. Osim spomenutih, važni su nalazi i u Prološcu Donjem (usp. Gudelj 2000, 129–146, sl. na str. 139).

⁹ Nikolajević 1969, sl. 245 i d., sl. 1–11; Basler 1993, 79–83, sl. 101–102.

¹⁰ Basler 1993, 70, sl. 11–16.

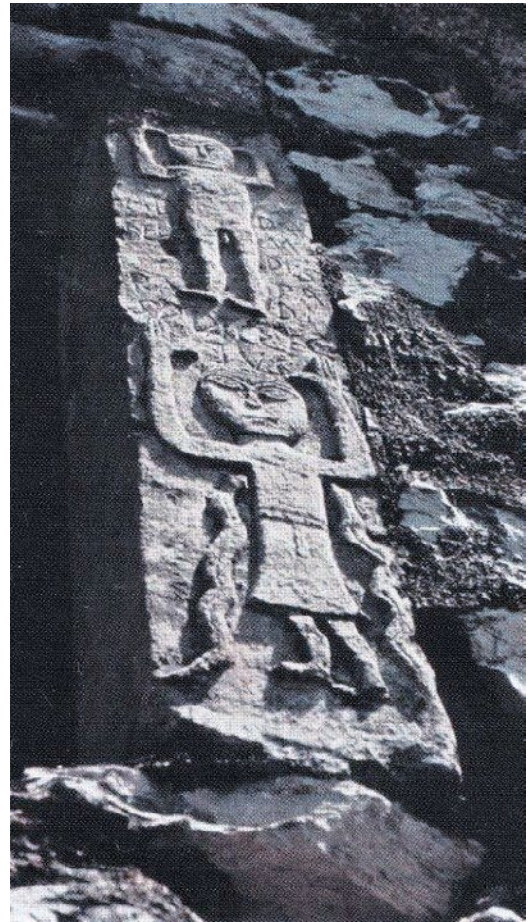
¹¹ Sergejevski 1956, 16 i d., tab. I–VII; Basler 1993, 50–52, 85–88, sl. 40–44.

¹² Basler 1993, 85–88, sl. 60–62.

¹³ Rekonstrukciju pluteja vidi u Jeličić-Radonić 1990, 15, sl. na str. 16.

¹⁴ Usp. bilj. 4.

Pojavljaju se i drugi zagonetni prizori, što upućuje na pretpostavku da je kler s klesarima stvarao nove i rijetke teme.¹⁵ Kršćanska skulptura u dalmatinskom zaleđu oslanjala se na raniju naivnu skulpturalnu koncepciju.¹⁶ Potreba da se figurne teme predstave nepismenim vjernicima iznjedrila je zapravo stilski bezvremenu umjetnost. Međutim, iskopavanja na Otoku kod Sinja i Crkvini (Zmijavci) te jasna stilski i kronološki pripadnost crkvenoga namještaja iz Grabovca, nedvojbeno upućuju na to da ta skulptura pripada kasnoantičkom razdoblju, jer je arhitektura tipološki iz ranog kršćanstva, a uglavnom nema tragova kasnije preradbe unutrašnje dekoracije. Prizori su veoma bogati i maštovito oblikovani na folklorno-popularni način, što se zapaža po brojnim kombinacijama s vrlo gusto nanizanim likovima i dekorativnim pojedinostima. Reljefi su izrađeni tako da je na površini ocrtan obris figure, a zatim je pozadina snižena na željenu razinu. Potom su se urezivale pojedinosti figura i dekoracije s karakterističnom dvostrukom obrisnom linijom.¹⁷ Kontinuitet s ranijom plastikom vrlo zorno pokazuju urne i reljefi iz okolice Imotskog (Zmijavci),¹⁸ Ciste Velike¹⁹ i Prološca.²⁰ Iako naivna plastika nije česta u drugim krajevima Sredozemlja, ona se ipak efemerno pojavljuje, potvrđujući da takva umjetnost nije samo prisutna u dalmatinskom zaleđu, nego i drugdje u rimskom svijetu.²¹

Sl. 2 Stupić iz Grabovca s prikazima Adama u Raju i iz Raja izbačenog Adama te s natpisom *Addam nudus Paradiso/Addam paradiso ejectus*

Inicijatori kršćanske naivne plastike su bili svećenici koji su zajedno s graditeljima i klesarima na sebi svojstven način povezivali neke elemente svetih spisa s folklornom maštovitosti. To, naravno, nisu doslovni citati iz Svetog pisma, nego literarna podloga koja je pokrenula kotač likovnog stvaralaštva.

Kako se spomenuti primjeri iz Dalmacije nedvosmisleno oslanjaju na svetopisamski izvor, tako treba pretpostaviti da i neki reljefi u Bosni i Hercegovini mogu imati identično podrijetlo. Najvažniji u tome pogledu su pluteji iz Bilimišća u Zenici (sjeverna bazilika).

¹⁵ Na reljefu drugoga pluteja iz Zmijavaca fantastične životinje koje se bore iznad vodene površine mogle bi aludirati na Danijelov san u kojem se javlja fantastična vizija uzdizanja i propadanja raznih kraljevstava (Dn 7, 1–28). O tumačenju nekih motiva biblijskog karaktera usp. Cambi 2006, 22–39, sl. 1–9.

¹⁶ Takve su npr. urne s prikazima dječaka pokojnika iz Zmijavaca. Usp. Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 73–62, sl. na str. 74, 75, 79.

¹⁷ Usp. npr. reljefe iz Zmijavca (Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 71–82, kat. br. 30–31, sl. na str. 97 i 102).

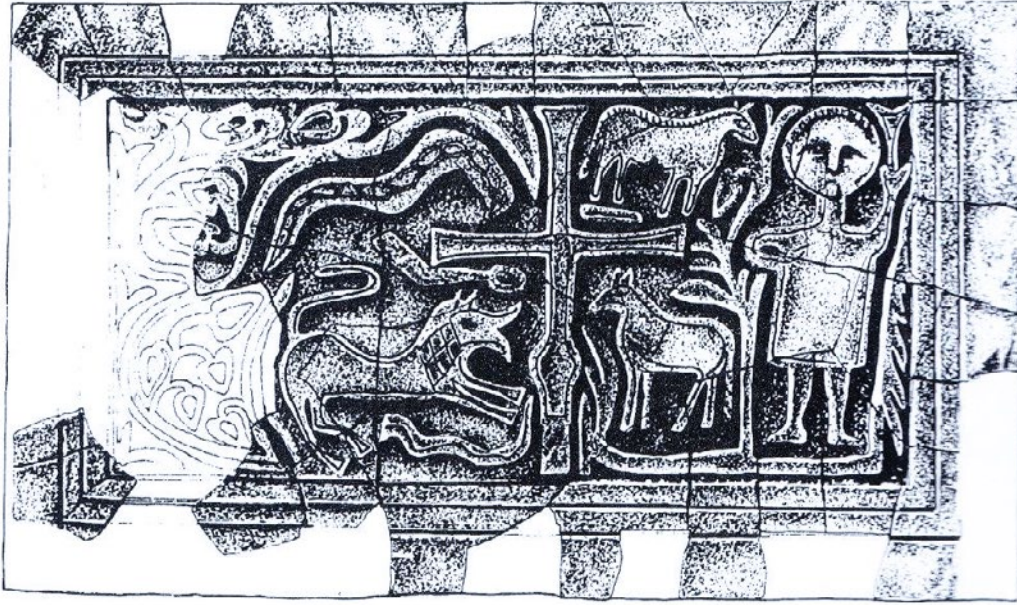
¹⁸ Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 73–82, br. 7–8.

¹⁹ Gudelj 2011, 18, sl. na str. 18. Riječ je o osteoteci s natpisom vojnika XIII legije Gemine iz kasnijeg 2. st.

²⁰ Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 78 i sl. na str. 78 također nosi latinski nadgrobnji natpis iz kasnijeg 2. st.

²¹ Usp. Grabar 1963, 47, tab. XI, 2 (Istanbul); Brenk 1977, 286, br. 338 a i b, sl. 338 a i b (San Pedro della Nove).

Sl. 3 Plutej iz Bilimišća u Zenici s prikazom križa, životinjama i čovjekom u kratkoj tunici

Na prvom pluteju je na sredini plastični križ s uokvirenom obrubnom linijom i proširenjem pri dnu (sl. 3). Jasno je da je križ bio prikazan kao da je zaboden u zemlju. Na stajnu traku postavljeni su likovi sa strana križa. S desne strane prikazano je janje, do njega je stablo te čovjek u kratkoj (nepotpasanoj) tunici sa štapom u ruci. Iznad vodoravnog kraka križa u zraku lebdi još jedno janje. Na lijevoj strani ploče je stilizirana biljna dekoracija. Ispod križa je životinja, prema izgledu i pojedinostima čini se neka zvijer (lav^č). Iznad vodoravnog kraka križa pruža se zmija. U zraku visi u laktu svinuta ruka s vijencem.

Na drugoj ploči po sredini križ dijeli ploču na dva dijela (sl. 4). Desno su floralni ornamenti koje od križa razdvaja traka ispunjena šahovnicom. Na lijevoj pak strani prikazana je zvijer koja drobi glavu golemoj, stiliziranoj, ali vrlo precizno prikazanoj zmiji. Zvijer se još jasnije prepoznaje nego ona na prethodno opisanoj ploči.

Ove dvije ploče pričaju svoje priče, a među njima postoji sadržajna poveznica. Zajedničko im je, osim već spomenute obrubne trake, i činjenica što se u sredini pojavljuje križ. Križevi nisu samo izraz vjerske pripadnosti (*manifestatio fidei*), nego i znak otkupiteljske Kristove misije i njegove okrutne smrti. Na prvoj ploči (sl. 3) s desne strane javlja se radosna i idilička slika pastira sa svojim stadom. Činjenicu što je jedna ovca ili janje iznad križa treba shvatiti kao da je i ona na zemlji, ali u drugom planu, jer je i njoj pod nogama stajna traka. Prikaz nije parabola o Dobrom pastiru, nego stado i čuvar. Ovdje, dakako u jednoj vrlo skromnoj, doduše maštovitoj folklornoj viziji, prikaz je u skladu s kršćanskim uvjerenjem u krajnju sudbinu onih koji to zasluže svojim životom. Likovni bi se izričaj smjelo dovesti u vezu s Prvom Petrovom poslanicom (5, 1–6): *Starješine dakle među vama opominjem, ja sustarješina i svjedok Kristove patnje, a zato i zajedničar slave koja se ima očitovati: pasite povjereno vam stado Božje; ne radi prljava dobitka, nego oduševljeno; i ne kao gospodari Baštine nego kao uzori stada*, koja je u skladu s porukama o Dobrom Pastiru (Lk 15, 3–7; Mt 18, 12; Iv 10, 1–18). Sa suprotne strane križa pojavljuje se pod vodoravnim krakom zvijer i zmija što potvrđuje šara na leđima. Da se radi o zvijeri, odaje njuška različita od ovčje i što je na vratu obilna griva te što ima dugi i zavijeni rep. Vjerojatno je riječ o lavu koji u kršćanskoj simbolici ima višeslojno

Sl. 4 Plutej iz Bilimišća u Zenici s prikazom križa, floralnim ornamentima, zvijeri i zmijom

i kontroverzno značenje. Poviše lava je ruka s ispruženim vijencem (*manus divina*).²² S lijeve strane križa (osim, dakako, ruke s vijencem) predstavljena je mračna strana svijeta, moguće opet u skladu s Petrovom poslanicom (I. 5, 8–11) koja glasi: *Otriježite se! Bdižite! Protivnik vaš, đavao, kao ričući lav obilazi tražeći koga da proždre*. Bilo bi opravdano ikonografsku shemu obiju strana ploče protumačiti u međusobnoj jukstapoziciji, kao uspješnu figuraciju dvaju odlomaka Prve Petrove poslanice, usklađene s evanđeljima. Jedino se Zmija koja vreba ne javlja u Petrovoj poslanici, ali je sveprisutna kao opasnost još od Adama i Eve.

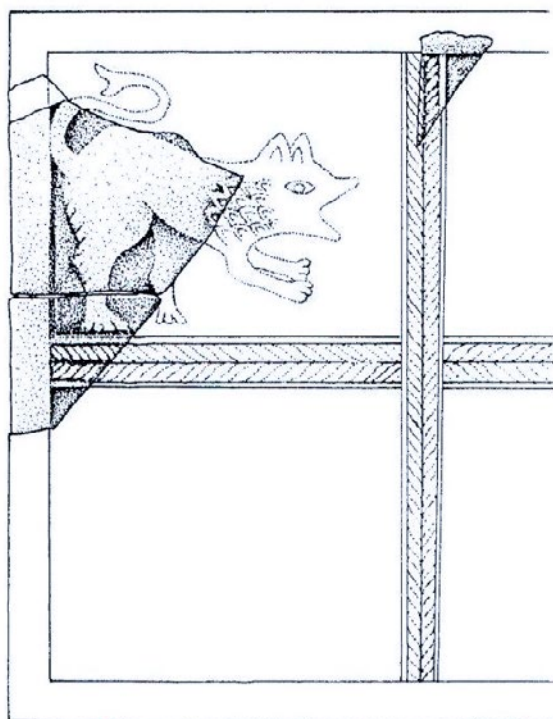
Na prvi pogled motiv na lijevoj strani prvog pluteja je čudan i bizaran za dekoraciju oltarne pregrade neke crkve. Naime, lavu se pridaju negativne konotacije i kvalitete, zapravo ono što donose mnogi izvori, a što se uglavnom zasniva na izričaju Psalma 91(90). koji se, dakako, odnosi na Krista: *Jer anđelima svojim zapovijedi da te čuvaju na svim putima tvojim. Na rukama će te nositi da se ne spotakneš o kamen. Nogom ćeš gaziti ljuticu i baziliska, zgazit ćeš lava i zmaja*.

S druge strane, lav na drugom pluteju ne donosi istu simboliku. Naime, lav je i u kršćanstvu postupno zadobivao pozitivno značenje, kao životinjski car. Lav je postao simbol evanđeliste Marka. Posebno je važno što se ta zvijer u Novom zavjetu identificira i s Kristom, što je posljedica porasta pozitivne recepcije lavljih svojstava i karakteristika. Jasno svjedočanstvo je metafora: Lav iz Judina plemena, cvijet iz Davidova korijena otvorit će sedam pečata, što nije nitko drugi doli Krist (*Briznuh u plač jer se nitko ne nađe dostojan otvoriti knjigu i pogledati u nju. A jedan od starješina reče: »Ne plači! Evo, pobijedi Lav iz plemena Judina, Korijen Davidov, on će otvoriti knjigu i sedam pečata njezinih.«*, Otk 5, 4–5).

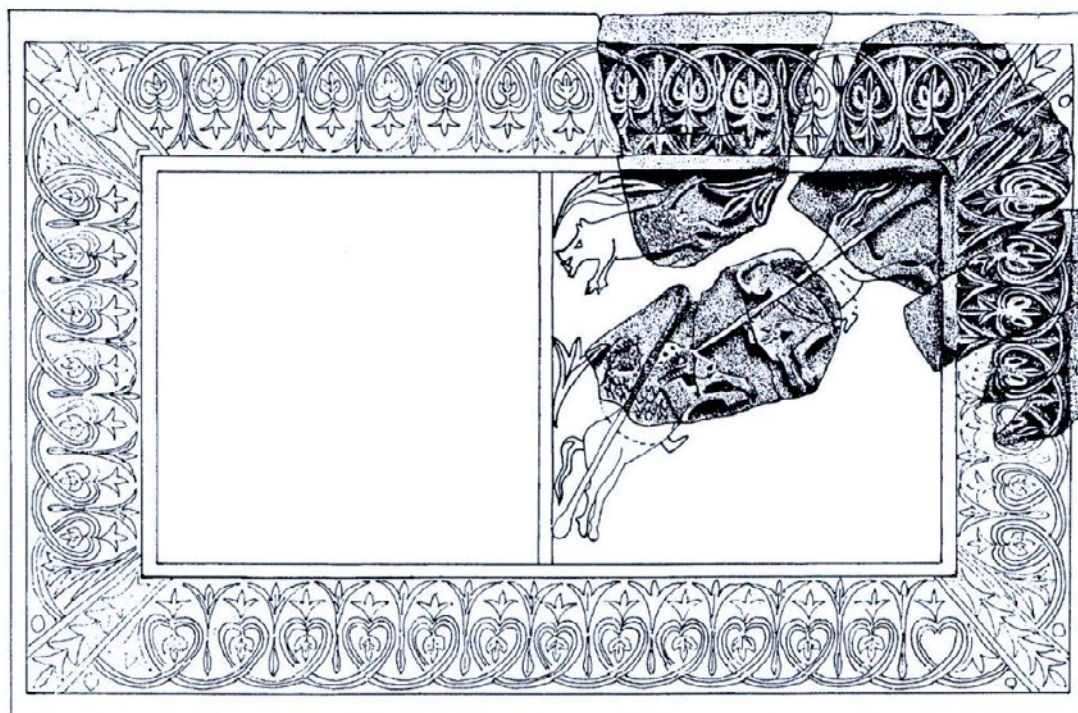
Do nedavno nije bio poznat ni jedan prikaz Krista u lavljem obličju. Međutim, pred dvadesetak godina u Viničkom Kale, u crkvi justinijanskog utvrđenja, kod Skopja među brojnim glinenim reljefima-ikonama pojavila se i reljefna ploča s likom lava. Uz rubove ploče teče natpis koji se

²² Kirigin 1976, 96 i d. Božja ruka uvijek potvrđuje Božju prisutnost i njezino nevidljivo djelovanje.

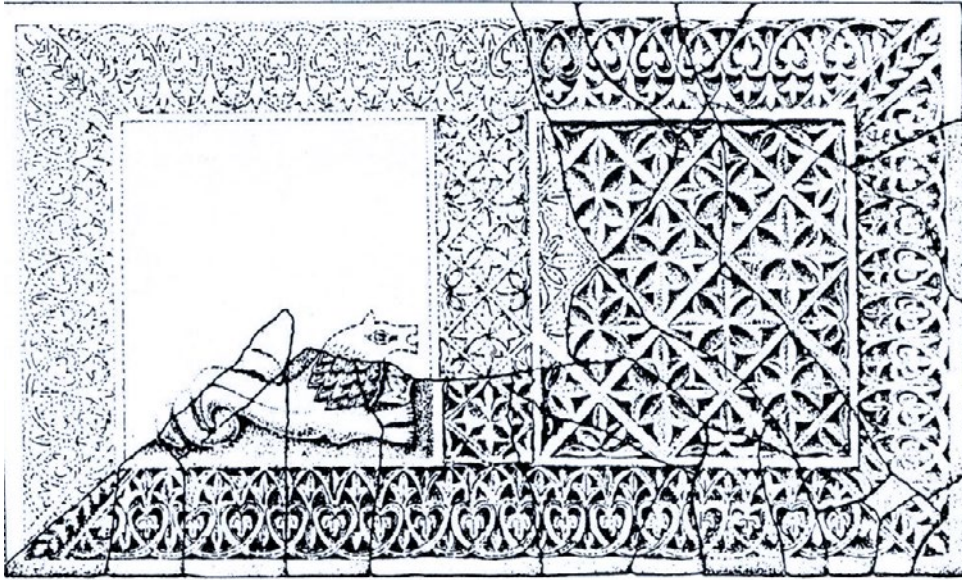

Sl. 5 Fragment pluteja iz Lepenice kod Sarajeva s prikazom lava

Sl. 6 Plutej iz Bilimišća u Zenici s prikazom dvaju jahača s kopljima i veprom

Sl. 7 Plutej iz Zenice s prikazom jedne fantastične morske životinje

pomoću pasusa iz Apokalipse dade pouzdano rekonstruirati: *Leo de gente Juda et flos de radice David, Iese*. Iz natpisa se, dakle, jasno može iščitati na koga se odnosi lik lava.²³ Na zeničkom pluteju lav golemoj zmiji, simbolu puzećeg zla, drobi glavu. Zmija je u bliskoj značenjskoj vezi s baziliskom i zmajem jer je u kršćanskim izvorima svaka životinja što plazi po zemlji zlo biće, teriomorfna prefiguracija samog Sotone.²⁴ Iako je Sotonu na zemlju oborio arkandžel Mihael (Otk 12, 7–9),²⁵ tek ga je Krist zatro svojim rođenjem i otkupiteljskom smrću. Stoga je lav, koji predstavlja Krista, aktivni čimbenik uništenja zla. Prema tome, na drugom pluteju javlja se njegova suprotna (pozitivna) vizija lava za razliku od one na prvoj ploči, jer se oslanja na pasus iz Apokalipse. Zanimljivo je da jedan fragment iz Lepenice kod Sarajeva također nosi vrlo slično koncipiranu figuru lava (sl. 5).²⁶ U poganskoj antici zmija je mnogo pozitivnija figura nego u kršćanstvu: on je *genius loci*, dobri duh kuće, podzemlja, pokojnika i sl.²⁷ Životinje su u poganskoj i u kršćanskoj antici imale značenje po sistematici vrste, tako i po religijsko-simboličkoj vrijednosti.²⁸

Na trećem figuralnom pluteju iz Bilimišća (sl. 6) pojavljuju se u dijagonalnom rasporedu dva jahača s kopljima.²⁹ Ikonografska veza sa srednjovjekovnim turnirskim scenama, što je pokušavala dokazati I. Nikolajević, nije opravdana.³⁰ Međutim, odmah se postavlja pitanje što radi vepar

²³ *Lav iz plemena Judinog i cvijet iz korijena Davidova, Iese*. Balabanov 1991, 144, br. 11; Dimitrova 1995, 128–134; Krstevski 2000, 20.

²⁴ Justin Martir, *Dial.* 45, 79, 100, 124 na više mjesta opisuje đavla kao zmiju. Čak riječ Satanias ovaj antički pisac razdvaja na *sata* i *nas*, a značilo bi otpadnik i zmija. Usp. Russel 1987a, 66 i d. Također Russel 1987, 26 i d.

²⁵ Russel 1987a, 67.

²⁶ Basler 1993, 57–59, tab. 20, sl. 57.

²⁷ Testini 1985, 1152. Usp. i Cabrol – Leclercq 1935, 588 i d.; *RE PW VII*, 1912, 1468; *EAA III*, 1960, 964.

²⁸ Što se životinjskog repertoara tiče, posebno je važan spis *Physiologus* nastao po svojoj prilici u judeo-kršćanskoj sredini u Aleksandriji. Usp. talijanski prijevod: Zambon 1975.

²⁹ Basler 1993, 81, tab. 36, sl. 103.

³⁰ Nikolajević 1969, 189. Autorica ovaj, kao i druge reljefe, pogrešno datira u 12. st.

poviše konjanika. Ta životinja zapravo otkriva karakter scene. Konjanici su lovci na vepra koji bi, po pravilima perspektive i realnog odnosa, morali biti po sredini. Iskazivanje perspektive i na svim drugim plutejima iz Bilimišća, kao i ostalih crkava u zaleđu, je nesputano i slobodno pa figure na pozadini nisu realne, ali su ipak čitko prikazane.

Zašto se na oltarnoj pregradi javlja lov, znatno je teže odgovoriti. Ima li ta tema ikakvog značenja na crkvenom namještaju i ima li ikakvo uporište u kršćanskim izvorima? Još je teže pitanje kakvo je značenje toga motiva u odnosu s drugim prizorima pluteja oltarne pregrade iz Bilimišća. Ipak, smije se upozoriti da je lov u kasnoj antici smatran idealnim zanimanjem ili, još bolje, hobbijem koji je u vezi s bukoličkom idilom, blaženim životom i nadom u zagrobnu sreću. Valja upozoriti da se scena lova javlja i na fragmentiranom pluteju iz Crkvine u Zmijavcima (sl. 1) koji je stilski, koncepcijski i simbolički srodan ulomku iz Bilimišća.³¹ Oba sakralna objekta pripadaju istom socio-kulturnom krugu s istim folklornim vizijama. U Zmijavcima se, naime, ispod očito glavnog motiva Danijela u lavljoj jami nalazi prikaz lova s konjanikom koji lovi lukom i strijelom (desno) te pješaka s kopljem i psom (lijevo i malo poviše). I drugi konjanik (desno dolje) također pripada lovnoj sceni.

Posljednji, četvrti plutej s figuralnim motivima (sl. 7) iz Zenice, na žalost, jako je oštećen i sačuvao se samo donji dio na kojem se nalazi jedna fantastična morska životinja.³² Druga polovica pluteja je bez figuralnog prikaza i popunjena je geometrijskim ukrasima. Uz pomoć nekih paralela, koje također pri dnu pokazuju sličnu zmijoliku, riblju figuru, postavlja se pitanje nije li morska neman dio toliko omiljenih prizora proroka Jone.

Zaključno valja upozoriti da su tvorci (svećenici, graditelji i klesari) bili sposobni na sebi svojstven način predstaviti dijelove svetih spisa. Da bi to postigli, bilo je nužno poznavati svete spise i pretočiti ih u folklornu maštovitost, karakterističnu za unutrašnjost rimske Dalmacije. Ovdje se, naravno, ne tvrdi da su likovni prikazi na oltarnoj pregradi doslovni citati, nego korisne aluzije. Jedan neobični repertoar takvih aluzija donose keramičke ploče s lokaliteta Viničko Kale u Makedoniji.

³¹ Cambi – Gamulin – Tonković 1999, 95 i d., sl. na str. 96. i 97.

³² Basler 1993, 82, sl. 104.

KRATICE

EAA – *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, Roma 1958–1997.

RE PW – *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, A. F. Pauly – G. Wissowa – W. Kroll – K. Witte – K. Mittelhaus – K. Ziegler (ur.), Stuttgart 1894–1980.

LITERATURA

- Balabanov 1991 K. Balabanov, *Terracotta Icons of Macedonia*, Skopje 1991.
- Basler 1993 Đ. Basler, *Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina*, redigiert von R. Pillinger, A. Pülz, H. Vetters, Wien 1993.
- Brenk 1977 B. Brenk, *Spätantike und frühes Christentum*, Propyläen Kunstgeschichte, suppl., sv. 1, Frankfurt am Main – Berlin – Vienna 1977.
- Budak 2018 N. Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, Zagreb 2018.
- Cabrol – Leclercq 1935 F. Cabrol – H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* XII, 1, col. 1–1400, Paris 1935.
- Cambi 1989 N. Cambi, "Nuove scoperte di archeologia cristiana in Dalmazia", *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*, Roma 1989, 2389–2440.
- Cambi 2006 N. Cambi, "Prilog ikonografiji oltarne pregrade sjeverne bazilike iz Bilimišća (Zenica)", *Hrvatska misao*, Sarajevo 2006, 39-40/28, nova serija, 22–39.
- Cambi – Gamulin – Tonković 1999 N. Cambi, A. Gamulin, S. Tonković, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split – Zmijavci 1999.
- Dimitrova 1995 E. Dimitrova, *Ceramic Relief Plaques from Vinica*, Skopje 1995.
- Grabar 1963 A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Paris 1963.
- Gudelj 2000 Lj. Gudelj, „Proložac Donji. Izvješće o istraživanjima lokaliteta kod crkve Sv. Mihovila u Postranju“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 27, Split 2000, 129–146.
- Gudelj 2011 Lj. Gudelj, *Crkvine. Cista Velika*, Split 2011.
- Jeličić-Radonić 1990 J. Jeličić-Radonić, "Pluteji ranokršćanske crkve u Gatima kod Omiša", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 29, Split 1990, 5-20.
- Kirigin 1976 M. Kirigin, *La mano divina nell'iconografia Cristiana*, Città del Vaticano 1976.
- Krstevski 2000 C. Krstevski, *Terakotne ikone s lokaliteta Viničko Kale u Makedoniji*, Split 2000.
- Maksimović 1971 J. Maksimović, *Srpska srednjovekovna skulptura*, Novi Sad 1971.
- Maršić – Gudelj – Lozo 2000 D. Maršić, Lj. Gudelj, M. Lozo, "Crkvine, Cista Velika. Izvješće o arheološkim istraživanjima 1992.-1999. godine", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 27, Split 2000, 115–128.
- Milošević 2017 A. Milošević, *Arheologija Sinjskog polja*, Split 2017.

- Nikolajević 1962 I. Nikolajević, "Figurativni reljefi iz Dikovače i Zenice. Pokušaj jedne komparacije", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 63-64, Split 1962, 180–191.
- Nikolajević 1969 I. Nikolajević, "Reljefi iz Bilimišća – Zenica", *Zbornik Svetozara Radojčića*, Beograd 1969, 245–252.
- Ožanić Roguljić 2011 I. Ožanić Roguljić, "Otok – Mirine", u: A. Librenjak – D. Tončinić (ur.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 27, Zagreb 2011, 267–275.
- Russel 1987 J. B. Russel, *The Devil: Perceptions of Evil from Antiquity to Primitive Christianity*, Ithaca – London 1987.
- Russel 1987a J. B. Russel, *Satan: The Early Christian Tradition*, Ithaca – London 1987.
- Sergejevski 1965 D. Sergejevski, "Equites Bistuenses", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 20, Sarajevo 1965, 17–25.
- Testini 1985 P. Testini, "Il simbolismo degli animali nell'arte figurativa paleocristiana", u: *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto medioevo. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 31, II, Spoleto 1985, 1107–1169.
- Zambon 1975 E. Zambon, *Il Fisiologo*, Milano 1975.

NENAD CAMBI

BIBLICAL ALLUSIONS IN THE FOLKLORE ART OF THE EARLY CHRISTIAN PERIOD IN THE HINTERLAND OF ROMAN DALMATIA

In Late Antiquity, especially from the end of the 4th century to the first half of the 7th century, interesting and very specific reliefs appear in Roman Dalmatia as decorative elements of early Christian churches. Although many fragments have been preserved, they are in poor condition, due to the carelessness and vandalic destruction of the monuments. These decorative reliefs, only a few of which have figural representations, decorated a great number of sacral structures in the rural hinterland of the province. As reliefs show an uneducated and naive, though authentic expression, some Serbian scholars were of the, one might say unfounded, opinion that reliefs should be attributed to the monumental medieval tombstone art, and even into the Serbian cultural heritage. The aim of this research is to make an argument for the Late Antique chronology of reliefs through the analysis of surviving figural and decorative representations.

Keywords: *Late Antiquity, early Christianity, hinterland of Roman Dalmatia, decorative and figural motifs, folklore art*